

A ZSIDÓ-SPANYOL NYELV ÍRÁSMÓDJA

ELTERNÉ CZÖNDÖR KLÁRA

1. Történelmi előzmények

A zsidóknak az Ibériai-félszigeten való jelenléte, a hagyományok szerint, régi időkre megy vissza. Egyes feltételezések szerint itteni megjelenésük a Kr.e. X. századra tehető, erre vonatkozóan azonban megbízható adatok nem állnak rendelkezésre. Azt viszont biztosra vehetjük, hogy már korán megjelentek a Földközi-tenger ibériai kikötővárosaiban, és hogy nagyobb számban a római légiókkal együtt érkeztek a félszigetre, mely tényt írásos emlékek is igazolják. A Római Birodalom nyugati tartományaiban türelmes és engedékeny légkörben élhettek, a vizigótoknak Kr.u. 409-ben való betörésével, majd keresztény hitre térésükkel azonban a zsidó lakosság életkörülményei nehezebbé váltak. Ebben az időben került sor annak a törvénynek a kiadására, mely első ízben rendelte el vagy a katolikus hitre való áttérésüket, vagy hispán földről való kiűzésüket. Az arab hódítók megjelenésével, 711-től helyzetük gyökeresen megváltozott. Al-Andalusban¹ ugyanis a VIII. és XI. század közti időszakban muzulmánok és zsidók toleráns és többkultúrájú közegben élhettek egymás mellett. A legtöbb iszlám uralkodó tisztelte és védelmezte vallásukat és szokásaikat, sőt bátorította a mór Hispania politikai, társadalmi, kulturális és gazdasági életében való részvételüket.

A Reconquista² előrehaladtával, a X. századtól kezdve, az Almorávidák³ és Almohádok⁴ betörését követően, ezeknek a dinasztiáknak vallási fanatizmusa következtében, sok zsidó közösség az északi, keresztény királyságokban próbált menedéket találni. A XIV századtól pedig, elsősorban Kasztíliaiban, Aragóniában és Katalóniában, az egyre romló gazdasági nehézségek és az ismétlődő járványok nyomán, helyzetük az egyre erősebb mértékű zsidóellenesség következtében jelentős mértékben megromlott. Ez az általános válsághelyzet vezetett az 1391-ben bekövetkező véres sevillai eseményekhez, majd 1492-ben a zsidóknak az Ibériai-félszigetről történő kiűzéséhez. Az erről szóló királyi dekrétum olyan sorsdöntő pillanatban született meg, amikor az erős és központosított hatalom és az egységes Hispania létrehozása érdekében a Katolikus Királyok⁵ mindenképpen keresztül

---

¹ A muzulmán Spanyolország arab elnevezése.

² Az arabok által elfoglalt Pireneusi-félsziget visszahódítása a VIII. századtól kezdve.

³ Berber uralkodócsalád, a XI-XII. században a Maghreb-övezetben és Andalúziában uralkodott.

⁴ Berber dinasztia, 1147-1269 között uralkodott Észak-Afrikában és Andalúziában.

⁵ Kasztíliai Izabella (1451-1504) és Aragóniai Ferdinánd (1452-1516).

akarták vinni a vallási egység megteremtését. Az Ibériai-félszigetről elűzött mintegy 150 000 – 200 000 zsidó különböző keresztény és muzulmán országokban talált menedékre. Számosan először Portugáliába mentek, de mivel itt sem maradhattak hosszabb ideig, tovább vándoroltak az Oszmán Birodalom, Észak-Afrika és Hollandia irányába. A Kelet felé tartók jelentős része végül a török birodalom területén telepedett le, melynek toleráns politikai és közigazgatási berendezkedése valamennyi területén élő kisebbség, így a zsidók számára is lehetővé tette hagyományaik, vallásuk és nyelvük megtartását is. Ilyen körülmények között figyelemre méltó befolyásra tettek szert a birodalom életében, mind gazdasági, mind kulturális tekintetben.

A XIX. században a nyugati eszmeáramlatok és a Balkánon élő népek nemzettéválásának során olyan mélyreható változások következtek be ebben a régióban, amelyek gyökeresen megváltoztatták az itt élő spanyol zsidók életét. Az 1912-ben kirobbanó balkáni háború nyomán kialakuló államok ingatag belpolitikája és az egyre erőteljesebb gazdasági válság következtében sok szefárd⁶ emigrációba kényszerült. A leggyakrabban választott úti cél Amerika volt, elsősorban az északi földrész, bár sokan döntöttek Dél-Amerika és Európa (Párizs, London, Hollandia és Spanyolország) mellett. A Törökországban maradó szefárd zsidóknak ugyanakkor eleget kellett tenniük a Kemal Atatürk által bevezetett reformintézkedéseknek is (1928). Ezek egy része az ország életének nyugati mintára való átalakítását jelentette, másrészt pedig a különböző nemzeti kisebbségek sajátosságainak, így a szefárd kultúra jellegzetességeinek a megszűnését is. Ilyen körülmények között a II. világháború tragikus eseményei végső csapást mértek a keleten élő szefárdokra. Vagy megsemmisítették őket, vagy pedig ismét emigrációba kényszerültek. Elsősorban azokba az európai országokba menekültek, amelyekről úgy vélték, hogy ott nem kell üldöztetéstől tartaniuk, így Franciaországba, Angliába és magába Spanyolországba is. A háborús évek után azonban nem sokáig tartózkodtak ezeken a helyeken, a többség inkább Amerikába és Izraelbe költözött.

Napjainkban a szefárdok népességszámára vonatkozóan csupán becslő adatok állnak rendelkezésre, pontos kimutatások nem. Ezeknek a becsléseknek alapján számuk kb. 300 000 és 1 500 000 közé tehető. Szinte lehetetlen felmérni, hogy pontosan hányan vannak, és hogyan oszlanak meg a különböző földrészek között. Jelenleg a szefárdok többsége a *másodlagos diaszpóra*⁷ országaiban

⁶ Az Ibériai-félszigetről kiűzött zsidók *sefardiesnek* vagy *sefarditasnak*, magyarul *szefárdok*, nevezték magukat, vagyis *Sefaradból* valónak, a félsziget héber neve után. A *szefárd* elnevezés magára a nyelvre is vonatkozhat.

⁷ Az ún. másodlagos diaszpóra azt a földrajzi helyet jelöli, ahová az Oszmán Birodalom fölbomlása és a XIX. század végén kezdődő szefárd népvándorlási hullám következményeként érkeztek a különböző közösségek tagjai.

található, így az Amerikai Egyesült Államokban és Izraelben, kisebb számban Spanyol-Amerikában. Az *elsődleges diaszpórán*⁸ belül Törökország, pontosabban az isztambuli (Istanbul) közösség jelentősebb, a többi, vagyis a görögországi és a délszláv a holokauszt következtében csaknem teljesen eltűnt, a hollandiai, itáliai és franciaországi közösségekhez hasonlóan (Díaz-Mas 1997, Harris 1994, Pérez 1993).

2. A szefárd zsidók nyelve

Az Ibériai-félszigeten élő zsidók nyelve mind a mai napig fennmaradt, mely nyelvmegtartást azért nevezhetjük egyedülállónak, mivel a XV század végi kiűzetésüket követően, bárhová is vetődtek és bárhol is telepedtek le, mindenhol nyelvi kisebbséget alkottak. Beszélőközösségeik a középkor óta folyamatosan nyelvcsere-helyzetben éltek, és két-vagy többnyelvű környezetük ellenére, a földrajzilag egymástól távol eső szefárd diaszpórák el tudták kerülni az őket befogadó társadalmak nyelvi asszimilációs hatását, s a mai napig, ha elszórtan is, de találunk olyan zsidó-spanyol, élő nyelvközösségeket, melyek egyedülálló bizonyítékai ennek a ritkaságszámba menő nyelvmegtartásnak.

2.1. A zsidó nyelvekről általában

A zsidók, történelmük során, bárhová is vetette őket a sors, külön városnegyedekben, a másvallásúaktól elkülönülve éltek a hagyományos zsidó társadalom viszonylagos zárkózottságából következően (Weinreich 1975: 209-252). Ez a helyzet nemcsak fizikai, hanem társadalmi, kulturális és nyelvi elszigeteltséget is jelentett számukra. Mivel nyelvük, a héber, a XIX. század végéig alapvetően irodalmi nyelvként, írásban élt, a hétköznapi érintkezésben a környezetükben élők nyelvét vették át, illetve idővel kialakították azok jellegzetes zsidó változatát, egyrészt sajátos kulturális környezetük hatására, másrészt pedig a nem-zsidókkal szembeni védekezés megnyilvánulásaként, önvédelemből. Ugyanis, ezt a nyelvet használva, a nem-zsidók nem érthették meg őket. Így született meg a modern filológusok alkotta *zsidó nyelvek* elnevezés (Díaz-Mas 1997: 97). Ezek a nyelvek a domináns kultúra nyelvének különféle változatai voltak, amelyeket a zsidónegyedekben használtak a mindennapi társadalmi érintkezés során és a családon belül is. Tulajdonképpen a külvilágtól a vallás által elkülönült társadalom nyelvi eszközeként jöttek létre, olyan időszakban, amikor a vallás döntő fontossággal bírt, és azokon a helyeken, ahol jelentősebb diaszpóra élt.

Az ún. zsidó nyelvek nem-zsidó nyelvi szubsztrátuma elsősorban a perzsa, szláv, arab, görög, latin nyelvek voltak, melyek számos héber és arámi elemet szívtak magukba. A legfontosabb ilyen nyelvek: a judeo-arab, a judeo-perzsa, a

⁸ Az ún. elsődleges diaszpóra azt a földrajzi helyet jelöli, ahol 1492 után a zsidók letelepedtek.

*ladino*⁹ (a spanyolból) és a jiddis (a németből). A mintegy huszonhét zsidó nyelvváltozat többsége már kihalt, ill. közel áll ehhez az állapothoz, ill. a „komolyan veszélyeztetett” nyelvek csoportjába tartozik, mint például a zsidó-spanyol nyelv is, az *Ethnologue*¹⁰ besorolása szerint. Ennek értelmében a szefárd nyelv a spanyol nyelv zsidó változatának tekinthető, vagyis *zsidó ibér-román* nyelveknek.

2.2. A zsidó-spanyol nyelv besorolásának kérdése

A zsidó interlingvisztika szempontjából a szefárdok nyelve a zsidó nyelvek egyike, míg hispán szemszögből nézve dialektussal állunk szemben, a kasztíliai nyelvhez való tartozása ugyanis kézenfekvő, hiszen grammatikai normája a spanyol nyelvéhez hasonló és szókincsének nagyobb része a hispán szókészletből származik annak ellenére, hogy az idők folyamán más nyelvekből átvett kifejezésekkel is gazdagodott. Ezt a besorolást igazolják a spanyol dialektológiával foglalkozó művek is, amelyek a zsidó-spanyol nyelvet a spanyol nyelvváltozatok közé sorolják, mint például Zamora Vicente: a *Dialectología española* című műve is (Zamora Vicente 1996: 349-377).

2.3. A nyelv nevei

A zsidó-spanyol nyelvnek számos elnevezése ismeretes. Ezek egy része önelnevezés eredménye, abból a névből származik, amelyen a beszélők magukat hívták, és amellyel ibériai, illetve spanyol eredetükre utaltak (Bunis 1981: 30). Ezt jelzik a következő alakok: *espanyol*, *(e)spanyolit*, *espaniolit*, *muestro (e)spanyol*, *ladino*, *romance*, *franco espanyol*, *lingua franca* (Besso 1981); illetve a Spanyolország héber nevére, *Sefaradra* utaló szinonimák, mint *sefardí* vagy *sefaradí*. Az olyan nevek, mint *judesmo*, vagy egyszerűen *judyo/jidyó*, *djydio*, *judezmo*, *zargon* pedig a nyelvet beszélők zsidó voltára utalnak (Díaz Mas 1997: 23).

A középkortól napjainkig ezek a nevek gyakran változtak. A mai köznyelvben a *ladino* elnevezés a legelterjedtebb. Az izraeli kutatók is ezt a szakkifejezést részesítik előnyben (Bunis 1992). A nyelvszakos hallgatók és filológusok körében, valamint az újlatin nyelvtudományban, elsősorban Spanyolországban, a leggyakrabban használt szakszó a *judeo-español* vagy *judeoespañol*, míg a *judezmo* kifejezés a más nyelvű környezetben történő azonosítást szolgálja.

Az *español sefardí* vagy *sefardí* nevek ugyancsak népszerűek az irodalmárok és nyelvészek körében, abból a meggondolásból kiindulva, hogy a szefárdok nyelve csak a *szefárd* lehet (Riaño 1993: 83-105).

⁹ A zsidó-spanyol nyelv egyik elnevezése.

¹⁰ A világ nyelveinek adatbázisa.

2.4. A keleti zsidó-spanyol nyelvről

Az Oszmán Birodalom területén fennmaradt *keleti nyelvváltozattal*¹¹ kapcsolatban elterjedt nézet szerint a szóban forgó nyelv a XV. századi kasztíliai nyelv „megkövesedett, archaikus” formája. Ha ez utóbbi nyelv mai változatával hasonlítjuk össze, a zsidó-spanyol nyelv legsajátosabb vonásának valóban a középkori fonetikai rendszer egyes elemeinek a megőrzését tekinthetjük. Mint élő, beszélt nyelv azonban, az idő haladtával jelentős belső változáson ment át, és sok új elemmel gazdagodott. A modern spanyol irodalmi nyelvtől számos sajátosság választja el, ez pedig elsősorban korábbi elszigeteltségéből, illetve későbbi, más irányú fejlődéséből, valamint a több irányból jövő, külső nyelvi hatásból is adódik. A zsidó-spanyol nyelvben az archaikus és sajátos elemek jól megférnek egymás mellett, a vulgáris latinból származó alakok éppúgy, mint a mai spanyol nyelvi normának megfelelőek (Riaño 1993, Hassán 1995).

3. A zsidó-spanyol nyelv írásmódja

A fennmaradt írásos emlékek egyértelműen bizonyítják, hogy a spanyolországi zsidók a kiűzésükkor már romanizáltak voltak, vagyis a spanyol nyelvet használták a keresztényekkel és az egymással folytatott kommunikációjuk során egyaránt. Ez a nyelv Al-Andalusban a hispán-arab volt, majd a különböző katolikus királyságokban a különböző ibér-román nyelvek. Amikor a XIII-XIV. században a hispán zsidók nyelvi integrációja egyre erőteljesebbé vált, az ibér-román nyelv elfogadása természetes módon ment végbe (Lleal 1994: 99). A nyelv aktív ismerete egy tudós, rabbinikus tanítással foglalkozó kisebbség privilégiuma lett, a többség pedig a zsinagógákban, imádkozáskor valamint a liturgiával, szokásaikkal és ünnepeikkel kapcsolatban használta (Hernández González 2001: 281-332).

Mint más zsidó nyelvek esetében (vagy más nyelvek zsidó változatainál), az ibér-román nyelvet is *aljamiált*¹² formában, azaz a héber ábécé betűivel írták. Ez a szokás természetes volt számukra, a hagyományos zsidó oktatás nélkülözhetetlen része volt ugyanis az írott nyelv, így a spanyolországi zsidók számára a héber betűk ismerete magától értődött (Hassán 1995: 118).

3.1. Az aljamiált írásmódról

Az aljamiált írásmód a XI. századtól kezdve teljesen általános volt a hispán zsidóság körében, ugyanúgy, ahogy hagyományosan a mórok is saját nyelvük betűivel írták ugyanezt a nyelvet (Hassán 1987: 127-137). A zsidók ezzel megtarthatták szent szövegeik írásmódját, annak ellenére, hogy héberül alig tudtak,

¹¹ A klasszikus fősztás szerint az Észak-Afrikában beszélt zsidó-spanyol nyelv a nyugati nyelvváltozat, a keleti pedig az Oszmán Birodalom területén beszélt nyelvre vonatkozik.

¹² Az arab *agamíya* szóból származik, jelentése „idegen nyelv”, ezzel a szóval illették a muzulmánok a keresztények nyelvét.

és csak az olvasásban voltak jártasak a szöveg értése nélkül.

A ladino nyelvű írások döntő többségét tehát ebben a formában készítették egészen 1928-ig; a török helyesírási reform bevezetésével ugyanis a latin betűs írás terjedt el a keleti szefárdok körében. Ezt az írásmódot korábban a spanyolországi zsidók azért is használták nagyon ritkán, mert kötelékeik döntő többségében a hittestvéreikkel való kapcsolattartásra korlátozódtak (Besso 1964: 307-324). A kiűzetést megelőző időszakban, az Ibériai-félszigeten élő zsidó közösségek főleg levelezés útján érintkeztek, minthogy ebben a korban veszélyes vállalkozás volt utazni, beszélt nyelvi kapcsolat így aligha állt fenn közöttük (Crews 1979: 3-20).

3.2. A héber betűs írásváltozatok

Az aljamiált írásmódnak két nyomtatott változata volt ismeretes: az egyik az ún. *rási* írás a legelterjedtebb és legjellegzetesebb írásmód volt. Nevét *Rabbi Slomo Jichaki*, mozaiknéven *Rási* (1040-1105) az Itáliában, Reggio di Calabriában

איחא צומ' זרכות דף למ"ד ע"ב חקידים הרשונים היו שוחין
 שעה אחת ואח"כ החפלו דהיינו שהו שעות להעיר נפשם אל
 החפעליות ולהכין לזכר זמרת הרעיון להציתם עצמיהם לחתפול
 אליו צמטצה עהורה וע"כ נהנו חקירי עליון ואנשי מעשה
 הצאים אחריהם כדמלאנו צהרצה קדורים קדמונים ליצב מעט
 אחר אמירת פקוקי מה טובו לאמר פקוק זה :

1475-ben kiadott Biblia-magyarázatának, az első nyomtatásban megjelent héber nyelvű, a középkori kurzív írásra emlékeztető, kerekded betűtípusa után kapta. Rási maga, a francia származású zsidó viszont sohasem használta ezt az írásmódot, amelyből hiányzik a magánhangzók feltüntetése.¹³ A szefárdok alkotta irodalmi művek döntő többségénél ezt a betűtípust alkalmazták, és legtöbbször a magánhangzókat is jelölték.

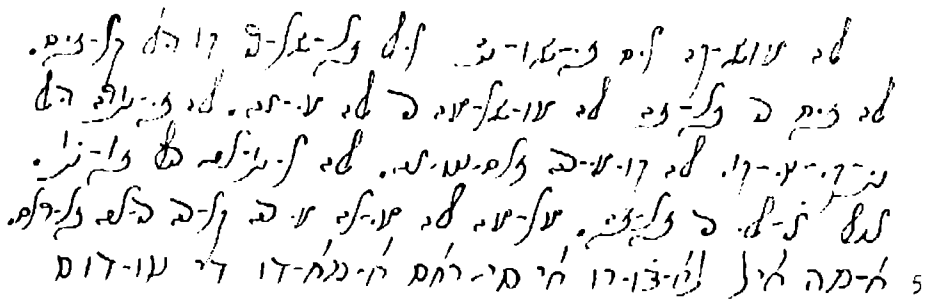
A másik, *merubá* vagy *kvadrát* írásmódban szögletes betűalakokat használtak, elsősorban fejlécek, címek, bevezető verssorok, illetve vallásos szövegek nyomtatásakor, amelyben a *maszoretikus*,¹⁴ magánhangzókat jelölő pontokat és vonalakat feltüntették, de gyakran el is hagyták. Ezt az írásváltozatot elsősorban a XVI-XVIII. század vallásos irodalmában alkalmazták.

¹³ A héber nyelv általában nem használ magánhangzókat, a csak mássalhangzókból álló szógyökök jelölnek egy-egy fogalomkört.

¹⁴ A maszoretikus szövegben a magánhangzókat pontuációs rendszer jelöli.

לה בוכ-קה איס פֿי-קו-גה. איל פא-שא-רי-קו דיל קא-פֿיס.
 לה פֿיס פא-פה. לה כו-שא-מה די לה מי-זה. לה פֿי-גו-רה דיל
 קי-טי-קו. לה קו-בי-דה פאס-סו-זה. לה א-גו-אה דיל פו-בֿו.
 דֿי-לי די פא-פה. בא-מה לה בי-אה מי רה קא-דה די-אה פא-ראס.
 א-מה איל לא-בֿו-רו אי סי-ראס א-בֿא-רו די סו-רוס

A két nyomtatott írásváltozat mellett egy kézirásos *solitreo* vagy *soletreo*¹⁵ néven ismert aljamiált írásmód is létezett, mivel a szefárdok ritkán fordultak a latin betűs íráshoz. Ennek az írásmódnak kurzív jellege miatt számtalan változata volt, és ez az írásváltozat az, amelyen a jelentős, a keletihez mérhető fontosabb kiadók hiányában, a marokkói irodalom jelentős része ránk hagyományozódott. Ezt az írásmódot használták az üzleti életben, külhoni kereskedőkkel folytatott napi levelezésben, családi feljegyzésekben és általában az informális levélváltás során (Harris 1994: 339). Az idősebb generáció szintén a *solitreo* írást használta, s ezt később a koncentrációs táborokban titkos írásként is alkalmazták egymás között.

5 ח-מה איל לא-בֿו-רו אי סי-ראס א-בֿא-רו די סו-רוס

Ma már alig van valaki, aki el tudja olvasni ezt az írást, ezért a kézirásos levelek, dokumentumok, szövegek megmentése a szefárd nyelv kutatóinak napjainkban elsődleges feladata kell, hogy legyen. Ez annál is sürgetőbb, mivel e dokumentumok tulajdonosai, nem tudván elolvasni a birtokukban lévő szövegeket, fel sem mérik annak eszmei értékét (Sephiha 1982: 28-29).

A két nyomtatott írásváltozat között a fő különbséget az jelentette, hogy amint már azt az előzőekben említettük, a *rási* nem tüntette fel a magánhangzókat, a *kvadrát* írásban azonban időnként jelölték. Ez a jelenség a következőkkel

¹⁵ A régi spanyol *soletrear* igéből származik, jelentése „betüket egymás után kiejteni”, a mai megfelelője: *deletrear*.

magyarázható: a legtöbb sémi alfabetikus írásrendszerben eredetileg nem voltak magánhangzók. Ezzel a gyakorlattal a héber nyelvben sem nagyon törődtek, ugyanis nem volt különösebben lényeges, hogy *Jiszróel, Jiszraél, Jiszréel* vagy valamilyen más formában ejtette-e valaki Izrael nevét, héberül ugyanis ezt a nevet *jod-szin-rés-alef-lamed* formában írják: larXy.

Ez a megoldás a nyelvet jól tudók számára olvasáskor nem jelentett problémát. A Kr.u. I. században a zsidóknak Palesztinából való távozását követően, a héber írni-olvasni tudás hanyatlásával azonban a rabbik felismerték, hogy a helyes kiejtést segítő, pontokból és vonalokból álló rendszer kidolgozására van szükség. Ezeket az elsősorban magánhangzókra utaló jeleket, pontokat (*nikkudim*) a betűk fölé, alá vagy mellé írták. Ma már csak a bibliai szövegekben, vagy nyelvkönyvekben, mesekönyvekben, szótárakban használják, a mindennapi életben pontozatlanul írnak.

Az alábbiakban a Teremtés könyvének első négy versét láthatjuk héber nyelven, pontozott formában:

בְּרֵאשִׁית בָּרָא אֱלֹהִים אֶת הַשָּׁמַיִם
וְאֶת הָאָרֶץ:
וְהָאָרֶץ הִיְתָה תְהוֹ וְבֵהוּ
וְהַשָּׁדַי עַל־פְּנֵי תְהוֹם וְרוּחַ
אֱלֹהִים מְרַחֶפֶת עַל־פְּנֵי הַמַּיִם:
וַיֹּאמֶר אֱלֹהִים יְהִי אוֹר וַיְהִי־אוֹר:
וַיֵּרָא אֱלֹהִים אֶת־הָאוֹר כִּי־טוֹב
וַיִּבְרַךְ אֱלֹהִים בֵּין הָאוֹר
וּבֵין הַחֹשֶׁךְ:

A kiűzetést követő két évezred során a héber mint beszélt nyelv fokozatosan kihalt, csak a zsidó vallási élet céljait szolgálta. Ennek hatására írásbelisége kiemelt fontosságra tett szert, ezért tartotta meg a diaszpórában élő zsidóság is a héber betűs írásmódot a már említett helyi nyelvek többségénél, így a zsidó-spanyol nyelv esetében is.

3. 3. Az aljamiált írásmód fejlődése

Az Ibériai-félszigeten élő zsidók a kiűzetés előtt és azt követően is egy ideig, valószínűleg egy betűről-betűre (latin írásjel → héber írásjel) történő transliterációt alkalmaztak a zsidó-spanyol írott nyelvben (Penny 1996: 54-58). A judeo-spanyol ibér-román nyelv fonetikai rendszerének héber írásjelekkel történő

ábrázolása számos nehézséggel járt, idővel azonban ez a megfeleltetési rendszer egyre hatékonyabb lett.

A mássalhangzókat jelölő héber írásjelek mellett az aljamiált szövegekben négy félmássalhangzó betűjelét (*matres lectionis*) magánhangzók jelölésére is használták, melyek a következők:

h - Hé /h/ a szóvégi, közepén képzett /a/ jelölésére;

y - Jod /j/ palatális magánhangzók /e/ és /i/ jelölésére;

w - Vav /v/ veláris magánhangzók /o/ és /u/ jelölésére, valamint az

a - Alef /néma betű/ csaknem valamennyi magánhangzó jelölésére.

A ladino nyelvben ezeken a grafémákon kívül, az egyes hangzók hangértékének módosítására, a már említett pontokat és vonalakat is használták *diakritikus*¹⁶ jelként. Idővel a *matres lectionis* használata vált általánossá, a rási-féle írásváltozat előnyben részesítésével párhuzamosan (Hassán 1988: 127-137).

A sémi írásrendszernek egy ibér-román nyelv fonológiai rendszerében való alkalmazása során különféle kiigazításokra volt szükség. Például az <v> (ajin), <k>>>>/K> (haf/kaf), <c> (cadi) és <t> (tav) betűk használata csak hebraizmusok jelölésére szolgált, mivel az általuk jelölt hang az ibér-román nyelvben nem fordult elő.

A hozzáigazítás másik módja az előző fordítottjának tekinthető: ugyanazzal a héber grafémával jelölt, az ibér-román nyelvben azonban eltérő fonéma vagy hangpárok megkülönböztetésére, mint például <P> (fê) /f/ és <p> (pé) /p/; <B> (bét) d/b/ és <b> (vét) /v/; valamint <v> (sin) /ʃ / és <f> (szin) /s/ „találták ki” a betű melletti vagy feletti pontozást, melynek jelenléte vagy hiánya jelölte a hangok közti különbséget.

Hasonlóan oldották meg olyan ladino fonémák ábrázolását is, amelyeknek nem volt megfelelője a héber nyelvben. Például a <g> (gimel) /g/ ékezettel <G> /ʃ / lett, vagy a <z> (zajin) /z/-ből <ʒ> /ʒ /.

A nyelv hangrendszerének változása az átírásban is tükröződött. A középkorban például <G> (gimel) jelölte a [ʃ], [ʒ], [ʒ] és néha az [ʃ] hangot, de amikor a modern helyesírás a XIX. század első harmadában véglegessé vált és normalizálódott, <G> már csak a [ʃ] és a [ʒ] hangokat jelölte, míg a [ʒ] hangot a <Z>, az [ʃ] -t pedig <w> vagy <X>.

Az aljamiált szövegek helyesírásának egységesítéséhez a XVIII. században jelentős mértékben hozzájárultak a szefárd nyomdászok, akik egy rendszeres, a fonetika szabályainak a legtöbb szempontból megfelelő írásrendszert hoztak létre. Ezzel sikeresen megoldották azokat a problémákat, amelyek a sémi ábécé egy román nyelv fonetikai rendszeréhez való igazításából adódtak (Riaño 1993: 83-105).

¹⁶ A betű alá, fölé vagy mellé írt, a betű szokásos hangértékét módosító jel.

Egyes grafémák hangreprezentációs funkciójának fokozatos elvesztésével és ezzel párhuzamosan a fonetikai átírás általánossá válásával tehát olyan írásrendszer jött létre, amelyben fonológiai szinten adódtak még bizonytalanságok, mind például a *joddal* és *vavval* jelölt magánhangzók: *e/i* és *o/u* közti hangszín különbségek, vagy például a dupla *jod* lehetséges olvasatainak tekintetében: a palatális mássalhangzó *y*, emelkedő diftongust: *ie*, vagy ereszkedő diftongust: *ey* jelöl-e.

Ezek a bizonytalanságok az 1928-ban, Törökországban bekövetkező helyesírási reformmal újabb problémák okozóivá váltak a latin betűs átírás bevezetésével. A folyamat azonban már a XIX. század közepe táján elkezdődött, amikor a francia, olasz, modern török, angol és spanyol nyelvet ismerők közül sokan áttértek a latin betűs írásra. Törökország zsidó lakossága is követte ezt a példát, míg Thesszalonikében a szefárdok egészen a II. világháborúig a hagyományos rási betűket alkalmazták a könyvkiadásban, amikor is a nácik a város valamennyi zsidó kézben lévő nyomdáját bezárták (Bunis 1992: 400-401).

3.4. A latin betűs írásra való áttérés

A zsidó-spanyol nyelv máig vitatott írásmódjának problematikája 1928-ra nyúlik vissza, amikor Kemál Atatürk már említett helyesírási reformja betiltotta az arab betűs írásmódot, helyette pedig a latin betűs török ábécé használatát rendelte el (Escritura 1999). Ettől kezdve a különféle kiadványok, a szefárdok által kiadott könyvek és újságok is kizárólag ezt az írásrendszert használva jelenhettek meg, a vallásos tárgyú alkotások kivételével, míg a reformot megelőzően a szefárd zsidók az előzőekben bemutatott héber betűs, *aljamiált*, *rási* vagy *kvadrát* írásmódot alkalmazták. A Balkánon ez a változás azonban már korábban elkezdődött, a nemzetállamok kialakulása idején a szefárd közösségek helyi kultúrához való alkalmazkodásakor.

A latin írásmódra való áttérés kezdetektől fogva nehézséggel járt. Ennek egy része a ladino nyelv írásrendszerének egy sémi nyelv, a héber fonológiai rendszeréhez való hozzáigazításából adódott. Mivel az *aljamiált* szövegekben, ahogy említettük, a magánhangzó a legtöbb esetben jelöletlen volt, vagy félmássalhangzóval, *vavval* vagy *joddal* jelölt, amelyek *e/i* illetve *o/u* hangokat egyaránt jelenthették, a latin írásrendszerre való áttéréskor, mely változtatás kezdetben egyértelműen transliterációt jelentett, párhuzamos szóváltozatok egész sora jött létre, jelentős mértékben hozzájárulva a nyelv *polimorfizmusának*¹⁷ kialakulásához, mely többalakúság mind a mai napig a nyelv egyik legjellemzőbb sajátossága.

Példaként nézzük meg a következő variációkat, melyek jól szemléltetik a zsidó-spanyol nyelv standardizálatlan állapotát: *avokato* „abogado” és változatai –

¹⁷ Többalakúság.

avokatu, avokado (mint a gyümölcs neve), *avoká* (francia kiejtés szerint), *avukat, avukato, avokato, advokat* stb., vagy az *eskola* „escuela” szó változatait: *eskolya, skola, skolya, eskwela* (a modern spanyol kiejtés szerint) stb. (Harris 1994: 180-181).

Az aljamiált szövegek idegen ortográfiai rendszere egyes mássalhangzók esetében nem felelt meg a ladino nyelvi rendszernek, ugyancsak a két hangrendszer eltérő jellegéből adódóan (Hassán 1988: 127-137).

3.5. A zsidó-spanyol nyelv írásmódjának és helyesírásának jelenlegi helyzete

A latin betűs ábécére való áttéréssel merültek fel azok a problémák, amelyek mind a mai napig megoldatlanok. Az átírással ugyanis többféle, egymástól eltérő rendszer jött létre, a környezet nyelvének helyesírása függvényében. Így született meg az ún. *török*, a *francia* és az *Aki Yerushalayim*-féle¹⁸ átírási rendszer, a madridi Arias Montano Intézet¹⁹ „normalizált” írásmódja, illetve ezek ötvözeteként egy vegyes írásrendszer, mely változatot szinte két ember sem használ egyformán (Shaul 1979: 3-4). A kérdésben érintett szakemberek, filológusok, kutatók, írók, költők, s a legilletékesebbek, maguk a szefárd beszélők is más-más módozatot részesítenek előnyben a különböző írásmódok között.

A javasolt megoldások a következőképpen összegezhetők. A kutatók egy része továbbra is a ladino nyelv héber betűs írásmódját támogatja; a spanyolországi filológusok többsége diakritikus írásjeleket használó, a spanyol nyelv ortográfiájához közelítő latin betűs megoldást; míg az *Aki Yerushalayim*, elvetve a török és francia írásmódot, szintén a latin betűs változatot, de fonetikus ábécé használatát, azzal érvelve, hogy a ladino és a spanyol nyelv hangrendszere távolról sem azonos.

A hagyományos felfogás a ladino nyelv aljamiált írásmódjában látja a zsidó azonosságtudat megtestesülését, ezért a ladino nyelv ilyen formában történő átírását támogatja. Teljesen elfogadható ez az érvelés, de nem hagyható figyelmen kívül az a helyzet, hogy a szefárd közösségek jelentős része még Izraelben sem ismeri a rási-féle írást, nem rendelkezik gyakorlattal a rási ábécé olvasásában, a világ más tájain élők közül pedig még kevesebben. A héber betűs írásmód másik nagy hátránya, hogy a zsidó-spanyol nyelvváltozatok közti minimális kiejtésbeli különbségek érzékeltetésére nem alkalmas. Természetesen a diakritikus jelek alkalmazásával ez a probléma is megoldható lenne, de ismét csak Izraelen belül. Egyedül a zsidó-spanyol nyelvvel foglalkozó kutatók és egyetemi hallgatók szűk

¹⁸ Az egyetlen, teljes egészében zsidó-spanyol nyelvű, háromhavonta megjelenő izraeli kiadvány.

¹⁹ A madridi *Consejo Superior de Investigaciones Científicas* kutatóközpont keretén belül működő *Arias Montano Intézet* a szefárd témával foglalkozó kutatótevékenység egyik legelismertebb központja.

köre számára nélkülözhetetlen ez a rendszer, ők azonban ismerik is (Shaul 2000: 14-22).

A latin betűs átírás szorgalmazása mellett szól a hispán filológusok azon érvelése, mely szerint az aljamiált ladino szövegeknek nemcsak a hebraisták, hanem mindenki számára elérhetőnek kell lenniük. Ezt a szempontot figyelembe véve születtek meg a különböző átírási rendszerek, kezdve a transliterációtól, a betű szerinti átírástól a fonetikus átírásig. A latin betűs írásmód elterjedésének kezdetén, egységes helyesírási norma hiányában, olyan rendszerek jöttek létre, amelyek egyéni kritériumok alapján, különböző elemeket vegyítettek össze (Hassán 1988: 127-137).

Ezek közül a helyi megoldáson alapuló, latin betűs írásrendszerek közül a legelterjedtebbek a következők:

A *török*-féle írásmód három fonéma írásában tér el a zsidó-spanyol nyelv középkori ortográfiáját követő rendszertől: *c* betű jelöli a zöngés prepalatális affrikátát [tʃ] – *udio* „judío”; *ç* a zöngétlen prepalatális affrikátát [tʃ̥] *paça* „pierna”; és *ş* a zöngétlen prepalatális frikatívát [ʃ̥] *paşa* „bajá” Ezt az írásmódot Törökországban használják, az itt megjelenő török nyelvű, *Şalom* című, nyolc oldalas heti újság egy oldalas, ladino nyelvű része is ezt az ábécét alkalmazza.

A *francia*, latin betűs átírás a francia fonetika szabályai szerint a következő: *j* betűt használ a prepalatális zöngés frikatíva jelölésére – *mujer* „mujer”; *dj* jelöli a prepalatális zöngés affrikátát – *djudio* „judío”, *ch* a prepalatális zöngétlen frikatívát *pacha* „bajá”; *tch* a prepalatális zöngétlen affrikátát *patcha* „pierna” Az átírásnak ezt a változatát Sephiha dolgozta ki a francia nyelvű szefárd olvasóközönség számára, és a Franciaországban és Belgiumban megjelenő szefárd nyelvű kiadványok használják.

A latin betűs rendszerek közül az *Aki Yerushalayim*-féle átírás az egyik legelterjedtebb. Ezt a négyhavonta megjelenő kiadványt először 1979-ben adta ki Jeruzsálemben a *Sefarad* nevű szervezet, a judeo-spanyol kultúra fenntartása és terjesztése céljából. A sokféle latin betűs írásmód miatt az újság szerkesztősége először a török helyesírás elfogadása mellett döntött annak elterjedtsége és igen széles olvasótábora következtében. Ezt a megoldást később azonban elvetették a kiadvány nem török származású olvasóinak nagy számára való tekintettel, és azért mert bizonyos török írásjelek sem a hagyományos írógépen, sem pedig a számítógépen nem találhatók. Ekkor került sor egy új ábécé kidolgozására, a szefárd írásrendszer normalizálása végett, és a nyelv jellegzetes polimorfizmusának elkerülése érdekében. Ennek a rendszernek alapelve egyrészt az volt, hogy hűen tükrözze a zsidó-spanyol nyelv fonetikai rendszerét, különös tekintettel a modern spanyol nyelvben nem szereplő hangzókra, mint a prepalatális zöngés frikatíva, a prepalatális zöngés affrikáta és a prepalatális zöngétlen frikatíva, melyeknek a következő írásjelek felelnek meg: < *j* >, < *dj* >, < *sh* >. A másik szempont a

rendszer egyszerűsége, érthetősége, könnyen olvashatósága, grammatikai szabályoktól és kivételektől való mentessége és az az álláspont volt, hogy ne tartalmazzon diakritikus jeleket (Busse 2001: 19-22).

Esther Benbassa i Aron Rodrigue ke ya eskriveron endjuntos unos kuantos libros sobre los sefardis de los Balkanes. se konsentran aki sobre la historia de este sektor del djudaizmo mundial; sektor, apuntan eyos, ke fue muy negligado por los historiadores siendo ke la mayoria de los ke eskriveron sobre la historia djudia no dieron a esta komunidad la importansa ke meresia.

El libro no se limita a dar una deskripsion de los prinsipales evenimientos istorikos de los djudios del Imperio Otomano sino ke ajusta tambien una analiza de sus vida sosiala, ekonomika kulturala; del proseso de oksidentalizacion por el kual pasaron empesando de la segunda metad del siglo 20; de los trokamientos politikos en los paizes ke azian parte de este imperio i enfin, de la Shoa i la emigrasion de una parte de los djudios de esta rejion o sus aliya a Israel.

Így az Aki Yerushalayim-féle helyesírás fonetikus ábécén alapul, melyben minden hangot egy betű vagy betűpár jelöl, és minden betű vagy betűpár egy hangnak felel meg. Ezért választották a sokat vitatott és bírált < k > betűt annak a hangzónak a jelölésére, amelyet a modern spanyol ortográfia szerint háromféleképpen lehet írni: „cuando”, „querido” és „kiosco”. Az írásrendszer kidolgozói, élükön *Moshe Shaul*, az újság jelenlegi főszerkesztője, elismerik, hogy kényszerből választották ezt az írásmódot, hogy véget vessenek a mintegy hetven éve tartó anarchikus és tisztázatlan helyzetnek (Shaul 1986 38-43).

3.6. A zsidó-spanyol nyelv helyesírása körüli vita

Az előző pontban utolsóként bemutatott írásrendszernek az előnyeit és hátrányait sokszor megvitatták már, ezek lényege a következő. A Balkánról származó szefárdok és a hispán kultúrában nevelkedett olvasók jelentős része örömmel és ellenkezés nélkül fogadta az Aki Yerushalayim-féle írásmódot. Azóta egyre több újságíró, író és kutató is elfogadja, amikor judeo-spanyol nyelven kell írnia vagy idéznie. Sokan azonban azért kritizálják, mert ez az írásmód igen messze áll a spanyol helyesírási normától, vagyis kidolgozásakor nem törekedtek arra, hogy a spanyol ortográfiához közelítsen, pedig ez logikus és természetes lett volna a lehetséges spanyol olvasóközönség nagy számára való tekintettel. Ugyanakkor eltereli a figyelmet a zsidó-spanyol nyelv fonetikai jellegzetességeiről, és a „normalizált” írásmód hívei szerint felszínes, külső jegyekre összpontosít. Azt a benyomást kelti az átírt szövegeket újságból megismerők számára, mintha ez az írásmód lenne a zsidó-spanyol nyelv hiteles, sajátos írásrendszere, mintha a szefárd nyelv nem irodalmi nyelv lenne és ezért fonetikus az írásmódja (Hassán 2002).

Olyan más megoldást azonban, amely hűen tükrözné a judeo-spanyol nyelv fonetikai rendszerét, senki sem tud nyújtani helyette. Ennek a feltételnek csak *Jacob Hassán*, a zsidó-spanyol filológia egyik legkiemelkedőbb spanyolországi szakembere, a CSIC Héber és Szezárd Tanulmányok Osztályának munkatársa által kidolgozott „normalizált” írásrendszer felel meg. Ez azonban az izraeli szakemberek számára nem elfogadható (Shaul 1996: 25-27). Érveik bemutatása előtt azonban nézzük meg, hogy milyen elemekből tevődik össze ennek a rendszernek a lényege.

A „normalizált” írásrendszer a hatvanas években született, ladino szövegek héber és latin betűs átírására egyaránt alkalmas. Ez a *Jacob Hassán* által javasolt ortográfia a judeo-spanyol nyelv fonetikai módozatait a legmesszemenőbb mértékben figyelembe kívánja venni oly módon, hogy ahol lehetséges, ott a normatív hispán ortográfiára alapozza, ahol pedig ettől eltérés mutatkozik, ott diakritikus jeleket: pontokat, vesszőket vagy más jeleket kíván használni. Vagyis ebben a betűkből és diakritikus jelekből álló rendszerben ez utóbbiak jelölik azt, hogy a betűk fonetikai értéke hogyan tér el a spanyol nyelvi normától (Hernández González 2001: 317-320). Hassán szerint olyan rendszerre van szükség, amelyik képes a szezárd nyelv fonetikai megkülönböztető jeleit visszatükrözni, ugyanakkor az átlagos spanyol olvasó számára is érthető.

Ezt a rendszert azért ellenzik sokan, elsősorban az izraeli szakemberek, mivel meggyőződésük, hogy a szóban forgó írásmód olvasása nehézkes, nem tudja használni az, aki nem ismeri jól a modern spanyol nyelvet, így maguknak a szezárdoknak a többsége sem, mivel egészen más írásrendszerhez szoktak hozzá. Másrészt pedig igen nagy számban kellene olyan diakritikus jeleket használni, amelyek nem találhatók meg író- vagy számítógépen. Bár az ellenérvek szerint az informatika mai vívmányai mellett ezek a problémák már megoldhatók, a diakritikus jelek használata önmagában véve körülményes, mivel azokat szinte kizárólag csak a szakemberek, a fonetikában jártas egyének, kutatók és egyetemi hallgatók ismerik, a szélesebb olvasóközönség pedig nem. Ennek a helyesírásnak az elfogadása azt jelentené, hogy a mai szezárd nyelven írók többsége nem tudná többé kifejezni magát ezen a nyelven, egy olyan kritikusnak nevezhető időszakban, amikor a nyelv jövője teljességgel bizonytalan, amikor a szezárd nyelvű irodalmi tevékenység újjászületőben van. Erre a célra a „normalizált” írásrendszert elutasítók az Aki Yerushalayim írásmódját találják alkalmasabbnak, annak könnyen kezelhetősége és gyakorlatiassága miatt.

A zsidó-spanyol nyelv helyesírása körüli vita, mint látjuk, a Hassán professzor által javasolt és az Aki Yerushalayim írásmódja köré összpontosul. A kérdés eldöntésének érdekében maga a folyóirat is több ízben felhívást tett közzé, illetve vitát indítványozott a ladino írásmódjával kapcsolatos vélemények tárgyában, mely felhívást az érdekeltek igen kedvezően fogadták, és sokan válaszoltak is rá. A nézetkülönbségek ezúttal is elsősorban a sokak által bírált < k >

betű használata köré összpontosultak, mely írásjelet a spanyolországi hispanisták mindig is kifogásolták. Helyette a vizuálisan sokkal helytállóbb, a spanyol nyelvtől sem idegen < c >, illetve < q > betűk használatát javasolták.

A szefárd családból származó, ma Izraelben élő Matilda Cohen-Sarano író, költő, tanár, a szefárd ügy támogatója és az izraeli szakemberek véleményének lelkes szószólója maga is arról vallott, hogy először fenntartással fogadta a kérdéses betűnek a zsidó-spanyol nyelvben való alkalmazását. Ez a kétség elsősorban klasszikus tanulmányaiból, a modern spanyol nyelv ismeretéből fakadt, később azonban be kellett látnia, hogy a szefárd nyelvnek olyan helyesírásra van szüksége, amelyet az egész világon mindenki el tud olvasni. Érvelésének lényege abból áll, hogy a különböző országokban a [k] hang jelölése igen eltérő, így például Spanyolországban, Franciaországban és Olaszországban a < c > csak *a*, *o*, *u* előtt ejtendő [k]-nak, *i*, *e* előtt [s], illetve [ʃ]. Ezzel szemben Törökországban ugyanennek a jelnek egészen más hang felel meg: a [ʃ] vagy [ç], attól függően, hogy *cédille*-jel vagy nélküle írják. Ezért a zavar elkerülése végett a legkézenfekvőbb mégis a < k > betű elfogadása, mivel kiejtése az egész világon egyforma (Shaul 1986:38-43).

3.7. A lehetséges megoldások

A zsidó-spanyol nyelv ortográfiája kapcsán felmerülő problémák megoldásának időszerűségét jelzi, hogy 2000-ben, a II. Jornadas Sefardis de San Millán (Spanyolország) alkalmával tartott szeminárium fő vitatémája szintén ez volt, mint számos hasonló nemzetközi találkozóznak, kongresszusnak is, célja pedig a mindkét fél számára elfogadható kompromisszumos megoldás kidolgozása. Ennek lehetősége ma már egyre elérhetetlenebbnek tűnik, mivel napjainkban, szinte kizárólag, az Aki Yerushalayim írásrendszerét alkalmazza a legtöbb szefárd nyelven alkotó író, költő, újságíró, a különböző zsidó-spanyol szervezetek kiadványa, internetes honlapja stb. Ezt a rendszert ismerik a szefárd beszélőközösségek tagjai, és ez a rendszer terjedt el szinte az egész világon. Ezen a szemináriumon, a kölcsönös megegyezésre való törekvés jeleként, Iacob Hassán újabb javaslatot tett, de továbbra is kiemelte a modern spanyol nyelv helyesírásához való közelítés fontosságát. Ennek számára, illetve az általa képviselt hispán filológiai iskola számára, azért van jelentősége, mert a ladino nyelvet a spanyol egyik nyelvváltozatának, s mint ilyet a román nyelvek családjába tartozónak tekintik és nem önálló nyelvnek. Közvetve jegyezzük meg, hogy a spanyol helyesíráshoz való közelítést többen azért is ellenzik, mert egy kevert, se nem spanyol, se nem ladino írásrendszer kialakulásától tartanak, illetve attól, hogy a ladino túlzott spanyolosítása a zsidó-spanyol nyelv végleges eltűnéséhez vezetne.

Iacob Hassán előterjesztésének lényege ezúttal, a korábban általa javasolt és sokak által kifogásolt diakritikus jelek elhagyása volt, arra hivatkozva, hogy számos kultúrnyelvben, így például a ma nemzetközinek tekinthető angol nyelvben

is, a helyesírás és a kiejtés elkülönülnek egymástól, a graféma-morféma megfelelés szabálya ebben a nyelvben sem érvényesül. Így a zsidó-spanyol nyelvben sem kell feltétlenül ragaszkodni az írásmód és a kiejtés teljes megfeleltetéséhez. Amihez viszont ragaszkodni kell, és ami jelen helyzetben a szakembereket, valamint a szefárd világ elkötelezettjeit ebben a témában legjobban foglalkoztatja, az a normatív helyesírás és a nyelv standardizációja. Ezek a feltételek ugyanis a zsidó-spanyol nyelv túlélése és fennmaradása szempontjából elsődlegesek. A megfelelő írásrendszer kiválasztása, az írásjelek használata és kiejtése közti kapcsolat rögzítése, valamint az egységes helyesírás kialakítása, nemzetközi egységesítése olyan kérdések, amelyeket minél hamarabb meg kellene oldani, minthogy ezek rendezetlensége a nyelvnek ebben az állapotában annak csak hanyatlását gyorsítja. A különböző helyesírások kialakítására, itt most elsősorban a két legismertebbről, az Aki Yerushalayim-féle és a Iacob Hassán által kidolgozott „normalizált” változatról beszélünk, párhuzamosan került sor. Ezek közelítése, netán egységesítése a nyelv jövőjének kulcsa lehetne, mely feladatot egy közösen felállítandó, szakemberekből álló testületnek kellene elvégeznie.

Irodalom

- Besso, V. 1964: „Situación actual del judeo-español”, in *Presente y futuro de la lengua española*, Actas de la Asamblea de Filología del I Congreso de Instituciones Hispánicas, Vol. I., Madrid: Ofines
- Besso, V. 1981: „Los sefardíes: españoles sin patria y su lengua”, *Nueva Revista de Filología Hispánica*, No 30.
- Bunis, D. 1981: „A comparative linguistic analysis of Judezmo and Yiddish”, *International Journal of the Sociology of Language*, The Hague – Paris – New York: Mouton Publishers
- Bunis, D. 1992: „The language of the Sephardim: A historical overview”, in *Moreshet Sepharad: the Sephardic Legacy*, Vol. 2, ed. H. Beinart, Jerusalm: The Magness Press
- Busse, W. 2001: „Sistemas de escritura del ladino i normalizacion de su ortografia”, *Aki Yerushalayim*, Revista Kulturala Djudeo-Espanyola; Yerushalayim: SEFARAD, Anyo 22, No. 67.
- Crews, C. 1979: „Some linguistic comments on Oriental and Moroccan Judeo-Spanish”, in *Estudios Sefardíes 2*, Anejo de Sefarad, Madrid: Revista del Instituto „Arias Montano”
- Díaz-Mas, P. 1997: *Los sefardíes: Historia, lengua y cultura*, Barcelona: Riopiedras
- „Escritura o eskritura”: *batalla abierta sobre la ortografia*, 1999
- Harris, T. 1994: *Death of a Language – The History of Judeo-Spanish*, Newark –

London – Toronto: University of Delaware Press

- Hassán, I. 1987: „Los sefardíes: concepto y esbozo histórico”, in *Los sefardíes: cultura y literatura* (ed. P. Díaz-Mas), San Sebastián: Universidad del País Vasco
- Hassán, I. 1988: „Sistemas gráficos del español sefardí”, in *Actas II Congreso Internacional de Historia de la lengua española*; Cáceres, 30 de marzo – 4 de abril de 1987, Vol. I., Madrid: Arco/Libro
- Hassán, I. 1995: „El español sefardí (judeoespañol, ladino)” in *La lengua española, hoy*, Madrid: Fundación Juan March
- Hassán, I. 2002: *La lengua y la literatura sefardíes en el marco del hispanismo* (az *Encuentro sobre la cultura sefardí* című konferencián elhangzott előadás jegyzetelése alapján), Salamanca 2002. június 24-26.
- Hernández González, C. 2001: „Un viaje por Sefarad: la fortuna del judeoespañol”, in *Anuario del Instituto Cervantes 2001 – El español en el Mundo*, Alcalá de Henares: Instituto Cervantes
- Lleal, C. 1992: *El judezmo: El dialecto sefardí y su historia*, Barcelona: Universidad de Barcelona
- Penny, R. 1996: „Judeo-Spanish varieties before and after the expulsion”, *Donaire*, No 6, Londres: Embajada de España
- Pérez, J. 1993: *Historia de una tragedia: La expulsión de los judíos de España*, Barcelona: Crítica/Historia Medieval
- Riaño, A. 1993: „La lengua sefardí y su evolución”, in *Actes del Simposi Internacional sobre Cultura Sefardita*, Barcelona: PPU
- Sephiha, H. V 1982: „El solitreo”, in *Aki Yerushalayim*, Revista Kulturala Djudeo-Espanyola, Yerushalayim: SEFARAD, No. 13-14.
- Shaul, M. 1979: „Es ke ay menester de una nueva ortografía para el djudeo-espanyol? *Aki Yerushalayim*, Revista Kulturala Djudeo-Espanyola, Yerushalayim: SEFARAD. No 1.
- Shaul, M. 1986. „Komo eskriver el djudeoespanyol?” *Aki Yerushalayim*, Revista Kulturala Djudeo-Espanyola, Yerushalayim: SEFARAD, No. 28-29.
- Shaul, M. 1996: „El djudeo-espanyol: pasado, presente i perspectivas para su futuro”, *Donaire*, No. 6, Londres: Embajada de España
- Shaul, M. 2000: „El Kolokio Internacional sobre La Eskritura i Ortografia del Ladino”, *Aki Yerushalayim*, Revista Kulturala Djudeo-Espanyola, Yerushalayim: SEFARAD, No. 62.
- Weinreich, M. 1975: „A jiddish kialakulása és változásai az askenáz zsidóság körében”, *Társadalom és nyelv – Szociolingvisztikai írások*, szerk. Pap M. – Szépe Gy., Budapest: Gondolat
- Zamora Vicente, A. 1996: *Dialectología española*, Madrid: Gredos